

Catedral de San Lórenzo (inacabada por Brunelleschi), que no llegó a realizarse al pararse las obras tras la muerte de Clemente VII, El panteón familiar de los Medici en la Sacristía Nueva, cuyo grupo escultórico se realizó sólo en parte, y la Biblioteca Laurenziana, que vió paralizadas sus obras a causa del «Sacco» de Roma. Las obras catalogadas son bocetos, dibujos y maquetas relacionadas con cada uno de estos proyectos.

El tercer capítulo está dedicado a «Miguel Ángel y la Capilla Sixtina» y nos encontramos ante el artista como pintor, faceta que denostaba visceralmente y que le hizo huir en un principio del proyecto hasta que León X lo convirtió en una orden. Fueron muy pocas sus obras pictóricas antes de abordar los techos de la Capilla Sixtina (1508-1510) y el Juicio Final iniciado en 1536. Las obras presentadas para ilustrar este apartado son bocetos y estudios realizados por la mano del artista que reflejan un alto conocimiento y dominio del dibujo y de la anatomía humana, sin perder nunca el carácter escultórico.

Al final del catálogo se incluye una bibliografía muy completa sobre el tema y se añade el texto original de Pina Ragioneri en italiano (esta edición está traducida al castellano y al catalán-valenciano).

EMMA FERNÁNDEZ LÓPEZ

RIPOLL LÓPEZ, Gisela: *Toréutica de la Bética (siglos VI y VII d.C.)*.- Reial Acadèmia de Bones Lletres.- Barcelona, 1998.- 397 p., 51 figs. i 43 làms (24 x 17).

La Dra. Ripoll és una de les més destacades especialistes en arqueologia funerària de l'Antiguitat Tardana en el nostre país. Professora titular d'arqueologia a la Universitat de Barcelona, es va doctorar en aquesta universitat el 1986 sota la direcció del prof. Pere de Palol i també per la Universitat de la Sorbonne-Paris IV el 1993. És membre electe de prestigioses societats i associacions com la Société Nationale des Antiquaires de France o l'Association pour l'Antiquité Tardive.

Precisament aquest treball parteix de la base de la Tesi Doctoral defensada a la Universitat de la Sorbona i dirigida pel prof. Noël Duval que hi afegeix les pàgines del prefaci. El treball tracta sobre l'estudi tipològic de 135 objectes de bronze que pertanyien a una col·lecció particular i que després varen ser venuts al Römisch-Germanisches Zentralmuseum de Magúncia (Alemanya).

A l'obra de G. Ripoll hi predomina una nova adequació històrico-arqueològica davant de la clàssica visió de romansime o germanisme dins de l'època visigoda que va dominar l'historiografia peninsular fins la dècada dels anys vuitanta. La correlació d'aquests dos conceptes amb el bizantinisme permeten entreveure els diferents tipus d'assentaments i l'evolució del poble visigot a la

La taula, aplicada als materials provinents de la Bètica, mostra la quasi inexistència d'objectes relacionats amb els nivells II i III, i per tant, materials que poden ser considerats com a estrictament visigots.

Aquestes dades es posen en contradicció amb les d'altres llocs de la Península, com la Meseta, on els materials dels nivells II i III són els més abundants. Amb l'esmentada informació, l'autora planteja l'hipòtesi de la nul·la aportació de presència i població civil i militar visigoda a la Bètica del segle VI.

Les característiques dels materials dels nivells IV i V, en els quals vénen classificats els objectes estudiats, apareixen sobretot a la Bètica, encara que també es veuen repartides per tota la Península. Aquest fet demostra la importància dels tallers bètics des de finals del segle VI fins al primer quart del segle VIII. La documentació posa de relleu la homogeneïtat cultural i artística de la societat del segle VII i mostra la importància de la fusió dels dos pobles arran de la conversió de Recared l'any 589, que ja s'havia indicat abans. Tal com va demostrar l'autora en el seu darrer estudi sobre la necròpolis de El Carpio de Tajo..

El nucli del llibre està format per dos capítols dedicats a estudiar amb profunditat les característiques de les arts menors en metall de finals del segle VI i els objectes mediterranis i bizantins dels segles VII i VIII trobats a la Bètica. Analitza la seva tipologia, ornamentació, cronologia, tallers de producció i distribució geogràfica, comparant les peces amb d'altres exemples mediterranis. Seguint aquests paràmetres classifica les sivelles de cinturó en quatre grups.

Sivelles de placa rígida, datades entre finals el segle VI i mitjans del segle VII. Sivelles de placa rígida i perfil liriforme, són presents com a models de transició entre l'anterior grup i les plaques liriformes i estan datades entre finals del segle VI i principis del segle VII. Sivelles de cinturó liriformes, que apareixen entre finals del segle VI i tot el segle VII. Observem diferents subdivisions en aquest grup depenent de les dimensions i ornamentacions de les peces. La seva procedència original és la zona oriental del Mediterrani, però aviat són imitades pels tallers hispànics; principalment de l'àrea hispalense, d'on procedeixen el setanta per cent dels objectes. L'últim grup està format per les sivelles cruciformes, l'anàlisi de les quals és difícil de precisar per la manca d'un context arqueològic fiable. La producció es distribueix a tot el Mediterrani durant els segles VII i VIII.

Cal ressaltar els esments fets sobre la presència bizantina a la Península Ibèrica i el seu vincle amb els objectes d'ornamentació personal. En relació a llur distribució valora positivament la continuïtat de les vies comercials i la presència de comerciants mediterranis a les costes d'*Hispania*, minimitzant la presència civil i militar bizantina i per tant la seva possible influència sobre les produccions d'indumentària personal, contràriament a la historiografia tradicional —veure el treball de G. Ripoll, «Acerca de la supuesta frontera entre el *Regnum visigothorum* y la *Hispania* bizantina», *Pyrenae*, 27, 1996, p. 251-267.

El següent capítol desenvolupa els aspectes històrics, econòmics i culturals relacionats amb les aportacions de l'arqueologia funerària i la torèutica i

dirigits principalment a la problemàtica urbana i rural de la Bètica a l'Antiguitat Tardana. El capítol ofereix un resum de la història de la Bètica a partir de les primeres penetracions germàniques en el 409 i de la progressiva presència visigoda des del segle VI. Ens assenyala les transformacions de les principals ciutats bètiques, l'implantació progressiva del cristianisme i la problemàtica dels *suburbia*, presentats com a element articulador entre la ciutat i les seves àrees funeràries. Fa un extens anàlisi de la comercialització dels productes, de les vies de comunicació i de l'àrea de distribució que es manté des de l'època romana.

La part més extensa del capítol està dedicada al paisatge rural i presenta la problemàtica dels diferents tipus d'hàbitat i la seva relació amb la ubicació de les necròpolis; qüestió difícil de resoldre a causa del problema que ofereix la identificació dels hàbitats rurals, tipus *uicus*, d'on procedeix el material funerari.

L'última part del llibre presenta el catàleg detallat dels materials estudiats. El catàleg està format per un inventari dels cent trenta-cinc objectes i per les corresponents fotografies en blanc i negre presentades en quaranta-tres làmines.

Els objectes queden classificats per fitxes en les quals es troba el número d'inventari, de figura i làmina, on apareixen: tipus d'objecte, descripció, decoració, conservació de la peça, dimensions i pes. A les quaranta-tres làmines trobem les fotografies impreses en blanc i negre que mostren l'anvers i el revers de les peces. En alguns casos la impressió tècnica de les fotografies és deficient i dificulta la percepció dels detalls dels objectes.

Per últim, l'aportació bibliogràfica que s'inclou és essencial tant pel coneixement de la torèutica com per aprofundir en la problemàtica històrico-arqueològica de la Bètica durant el període de l'Antiguitat Tardana. A la quantitat i qualitat de la bibliografia consultada hi hem d'afegir la presència d'estudis i d'articles innovadors dins del panorama bibliogràfic estatal.

Malgrat les dificultats que comporta l'estudi de la torèutica a la Península Ibèrica, el treball de la Dra. Ripoll presenta, per primera vegada, i com a fruit dels seus treballs, una cronologia relativa en l'estudi dels objectes dels segles VI i VII, que significa un decisiu punt de partença per a futures investigacions.

JOSÉ IGNACIO MARTÍNEZ MELÓN